

Pochodzenie społeczne i ścieżki dojścia do zawodu nauczycieli szkół podstawowych

KAMILA HERNIK, KAROLINA MALINOWSKA

Instytut Badań Edukacyjnych*

Różne badania pokazują, że status społeczno-ekonomiczny rodziny jest czynnikiem silnie wpływającym na osiągnięcia edukacyjne, a także na dalsze wybory życiowe ludzi. W artykule podjęto zagadnienie pochodzenia społecznego nauczycieli szkół podstawowych. Na podstawie *Badania szkolnych uwarunkowań efektów kształcenia* starano się odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu nauczyciele dziedziczą po swoich rodzicach pozycję społeczną, a w jakim ich wykształcenie i wykonywany zawód są efektem awansu społecznego. O pochodzeniu społecznym nauczycieli wnioskowano na podstawie wielkości miejscowości pochodzenia oraz danych dotyczących ich rodziców (osobno matek i ojców): poziomu wykształcenia, aktywności zawodowej i rodzaju wykonywanego zawodu. Na tej podstawie zbadano kapitał kulturowy nauczycieli, który posiadali w momencie wyboru przyszłej drogi zawodowej. Zrekonstruowano także niezwykle zróżnicowane ścieżki kształcenia nauczycieli oraz sposoby uzyskania przez nich formalnego przygotowania pedagogicznego na przestrzeni kilku dekad.

SŁOWA KLUCZOWE: socjologia, nauczyciele, pochodzenie społeczne, struktura społeczna, ścieżki kształcenia.

Różne badania pokazują, że status społeczno-ekonomiczny rodziny jest czynnikiem silnie wpływającym na osiągnięcia edukacyjne, a także na wybory zawodowe ludzi (m. in. Dolata, 2008; Dolata, Jakubowski i Pokropek, 2013; Zawistowska, 2012). Analizy dotyczące pochodzenia rodziny dokonywane są między innymi w odniesieniu do uczniów. W artykule podejmujemy zagadnienie pochodzenia społecznego nauczycieli szkół

podstawowych, analizujemy, czy kapitał kulturowy ich rodzin pochodzenia, w tym także pewne tradycje nauczycielskie, mogą mieć znaczenie dla wyboru ścieżki zawodowej.

Kapitał kulturowy to pojęcie wprowadzone przez Pierre'a Bourdieu. Określa ono idee, wiedzę, umiejętności, kompetencje i predyspozycje, jakie posiada jednostka (Bourdieu, Wacquant, 2001). Kapitał kulturowy przybiera według Bourdieu (1986) trzy postaci: (a) ucieleśnioną, a więc określony typ (i określony poziom) kompetencji kulturowej (np.: dobre maniery, gust kulturowy, znajomość form kultury wysokiej oraz konwencji kulturowych i towarzyskich) – zwłaszcza

Artykuł powstał w ramach projektu „Badanie jakości i efektywności edukacji oraz instytucjonalizacja zaplecza badawczego” realizowanego w Instytucie Badań Edukacyjnych i współfinansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007–2013. Priorytet III: Wysoka jakość systemu oświaty.

* Adres: Zespół Badań Nauczycieli, ul. Górczewska 8, 01-180 Warszawa. E-mail: k.hernik@ibe.edu.pl

taki, który uznawany jest za kulturę prawną, a także wiedza, kompetencje i kwalifikacje zawodowe; (b) uprzedmiotowioną, czyli posiadane przez jednostkę dobra kulturowe (np.: dzieła sztuki, książki), których nabycie i użycie wymaga także odpowiedniej kompetencji, oraz (c) zinstytucjonalizowaną, a więc odpowiednie dyplomy i świadectwa zapewniające określone uprawnienia. Rodzice, przekazując swoim dzieciom pewne wartości, sposób patrzenia na świat, rozumienia i wyjaśniania go oraz poglądy na to, co w życiu ważne i do czego warto dążyć, w istocie przekazują im kapitał kulturowy (Warstwy, klasy, prestiż..., 2009).

Nie dysponujemy danymi, które pozwoliłyby nam jednoznacznie wskazać i opisać typ kapitału kulturowego i jego wpływ na losy zawodowe nauczycieli. Jednakże dane z *Badania szkolnych uwarunkowań efektów kształcenia* (SUEK), przeprowadzonego wśród nauczycieli szkoły podstawowej na I i II etapie edukacji, umożliwiają opisanie ich rodowodów na podstawie informacji o zawodzie i wykształceniu rodziców oraz wielkości miejscowości pochodzenia. W dalszej części przedstawimy także ścieżki dojścia przez badanych do zawodu nauczyciela.

Dotychczas przeprowadzone badania na reprezentatywnych próbach (Putkiewicz, Siellawa-Kolbowska, Wiłkomirska i Zahorska, 1999) pokazują, że osoby wybierające karierę nauczyciela pochodzą ze środowisk o niższym statusie społecznym, a bycie nauczycielem jest jedną z najkrótszych i najłatwiejszych dróg awansu społecznego. Miało to istotne znaczenie zwłaszcza w okresie powojennym, począwszy od końca lat 50. XX w. aż do 1989 r. Hanna Kędzierska (2012), analizując biografie zawodowe nauczycieli pokazała dynamikę zmian w zakresie wartościowania wymiarów karier nauczycieli w tym okresie. W latach 50. i 60. XX w. wykonywanie zawodu nauczyciela oznaczało awans do

społecznej elity, było „również wyznacznikiem stylu życia i rodzajem zobowiązania społeczno-kulturowego sięgającego korzeniami wzorów profesjonalnych zawodu okresu II Rzeczypospolitej” (Kędzierska 2012, s. 167). W następnej dekadzie praca w tym zawodzie w mniejszym stopniu wiązała się z awansem społecznym, coraz częściej była za to postrzegana jako przywilej, związany z krótszym niż w innych zawodach wymiarem czasu pracy, dużą liczbą dni wolnych, a także z dodatkami mieszkaniowymi, wiejskimi, specjalnymi. Kędzierska opisała tę zmianę jako przejście od „bycia kimś” z okresu przełomu lat 50. i 60. XX w. przez „coś znaczyć” – obecne w latach 70. i 80., aż do „coś mieć”, obowiązującego w okresie transformacji ustrojowej, w latach 90., kiedy studia nauczycielskie stały się niezwykle popularnym kierunkiem kształcenia, dającym zabezpieczenie w czasach niepewności i zmiany porządku społecznego.

Przyjrzymy się zatem pochodzeniu nauczycieli szkół podstawowych. Poddamy weryfikacji następującą hipotezę: pozycja społeczna nauczycieli jest efektem awansu społecznego w stosunku do pozycji ich rodziców, rozumianej jako wykonywany przez nich zawód i uzyskany poziom wykształcenia.

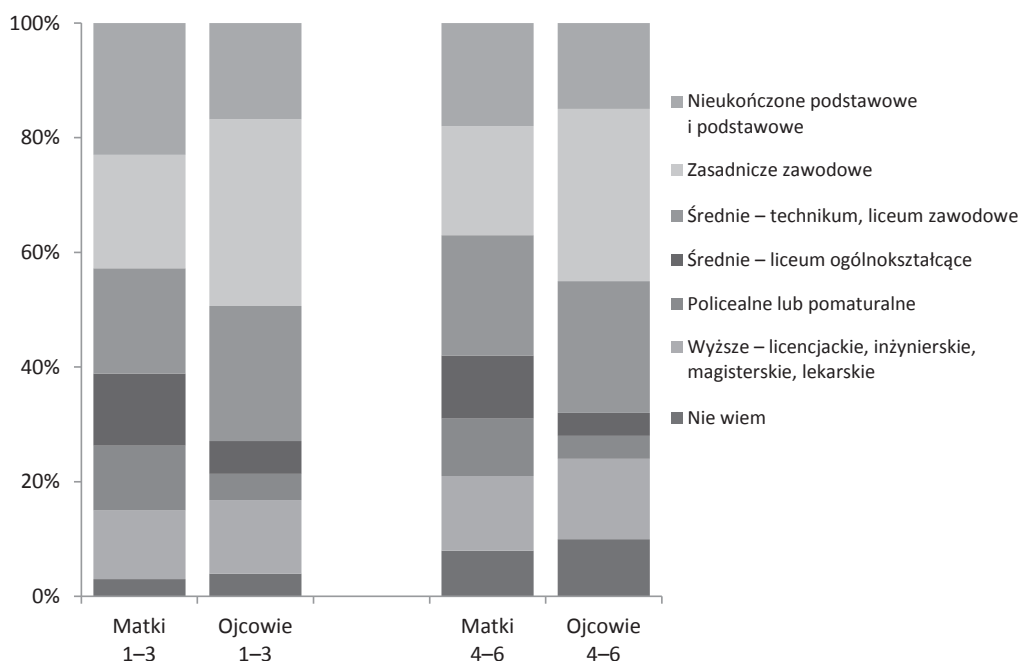
Pochodzenie społeczne nauczycieli

W artykule prezentujemy dane dotyczące nauczycieli klas 1–3 oraz 4–6 szkół podstawowych biorących udział w badaniu SUEK. Było to badanie podłużne o charakterze ilościowym, prowadzone na reprezentatywnej, ogólnopolskiej próbie szkół podstawowych, obejmujące łącznie siedem etapów. Główne pytania badawcze dotyczyły związku między cechami środowiska szkolnego a efektywnością kształcenia w szkołach podstawowych. Badanie prowadzone było od 2010 r. w 176 szkołach podstawowych w całym kraju, objęto nim ok. 300 oddziałów szkolnych i 5500 uczniów, którzy jesienią 2010 r.

rozpoczęli naukę w klasie trzeciej. Ich losy szkolne śledzono w kolejnych etapach badania aż do końca roku szkolnego 2014/2015 r., kiedy uczniowie ci ukończyli pierwszą klasę gimnazjum. Informacje o sytuacji zawodowej, wykształceniu i zawodzie rodziców nauczycieli dotyczą momentu, w którym nauczyciele mieli 14 lat.

Wykorzystane dane umożliwią dokonanie porównań pomiędzy nauczycielami uczącymi na dwóch różnych etapach edukacji szkoły podstawowej. Populacje te w kilku aspektach znacząco różnią się między sobą. Nauczyciele klas 4–6 stanowią grupę mniej jednorodną niż zajmujący się edukacją wczesnoszkolną: uczą różnych przedmiotów, w różnym wymiarze godzin, a szkoła nie

zawsze jest ich jedynym miejscem pracy. Pod względem wieku nauczyciele klas 1–3 są stosunkowo starsi – 60% z nich miało 41–50 lat, a tylko ok. 6% stanowiły osoby poniżej 30. roku życia, podczas gdy co trzeci pedagog II etapu edukacji był w wieku 41–50 lat, a osoby nieprzekraczające 30. roku życia stanowiły 11% próby. Analizując pochodzenie społeczne nauczycieli pod kątem zawodów wykonywanych przez ich rodziców, należy pamiętać, że matki i ojcowie nauczycieli wczesnoszkolnych to osoby urodzone dużo wcześniej niż rodzice nauczycieli klas 4–6. Miało to niewątpliwie wpływ na wybierany przez nich zawód, ze względu na ówczesne możliwości uzyskania wykształcenia czy zatrudnienia.

Rysunek 1. Wykształcenie rodziców nauczycieli szkół podstawowych.

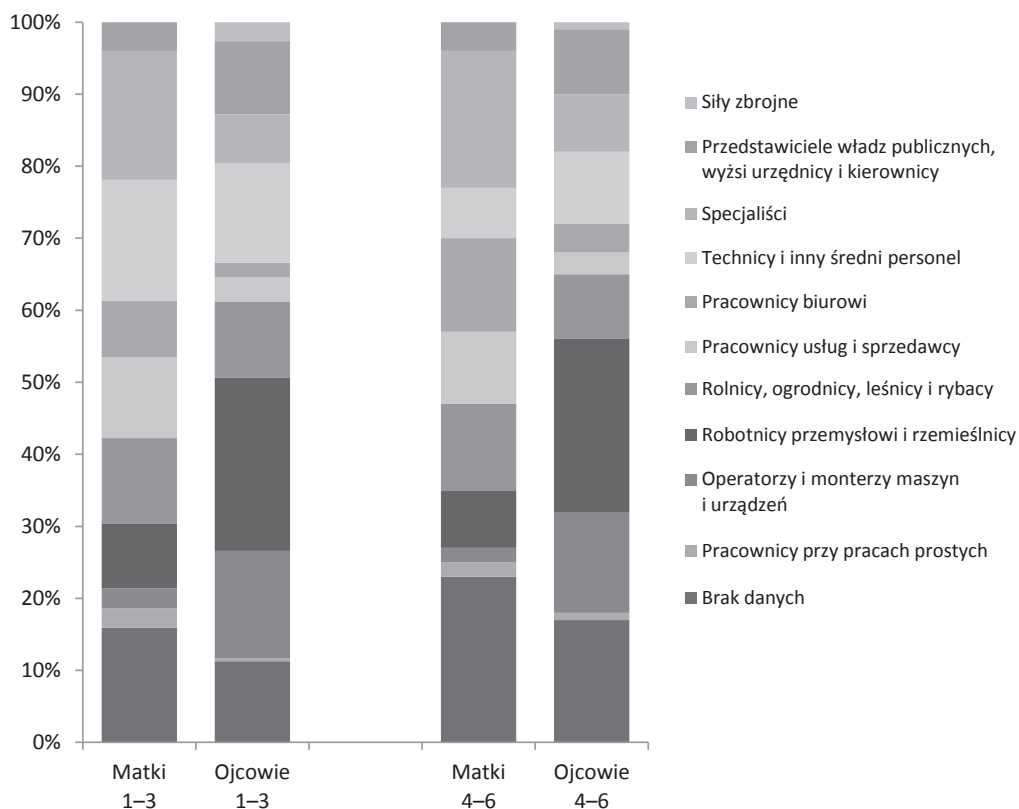
Dane przedstawiane na rysunkach opracowano podstawie badania SUEK 2011 i SUEK 2013. Na wszystkich wykresach podajemy informacje o brakach danych, ponieważ stanowiły one znaczny odsetek odpowiedzi. Pytanie o zawód rodzica, gdy respondent miał 14 lat, było dosyć skomplikowane – wielu respondentów mogło nie pamiętać takich szczegółowych informacji.

Zdecydowana większość rodziców nauczycieli miała stałą pracę – 89% ojców i 79% matek nauczycieli klas 1–3 oraz 85% ojców i 75% matek nauczycieli klas 4–6. Część matek nie pracowała, ponieważ zajmowała się domem i rodziną (13% w wypadku rodziców nauczycieli klas 1–3 i 11% – klas 4–6). Struktura wykształcenia rodziców nauczycieli I i II etapu edukacji także jest bardzo podobna (Rysunek 1).

Między rodzicami nauczycieli klas 1–3 a 4–6 nie było zasadniczych różnic w poziomie wykształcenia. Można je natomiast dostrzec między matkami a ojcami nauczycieli, a zatem płeć była w tym wypadku czynnikiem silnie różnicującym. Ojcowie częściej niż matki

posiadali wykształcenie zasadnicze zawodowe. Wśród matek zaś więcej było osób o wykształceniu średnim ogólnokształcącym czy policealnym lub pomaturalnym. Niemal co szósty rodzic miał wykształcenie co najmniej licencjackie.

Porównanie poziomu wykształcenia nauczycieli i ich rodziców niewątpliwie prowadzi do wniosku o dokonaniu się awansu społecznego. Obecnie 99% nauczycieli szkół podstawowych ma wykształcenie wyższe (Smak, 2015), wśród ich rodziców osoby z takim wykształceniem stanowią ok. 10–13% (wg danych SUEK). Warto jednocześnie podkreślić, że zjawisko egalitaryzacji dostępu do oświaty w Polsce nasiliło się w latach 90. XX w. (Domański, 2004), w efekcie osłabła rola

Rysunek 2. Zawody rodziców nauczycieli klas 1–3 oraz 4–6 według wielkich grup zawodów.

Tabela 1

Zawody ojców nauczycieli klas 1–3 oraz 4–6 w podziale na grupy wielkie oraz najczęściej wskazywane grupy duże (w %)

Grupa zawodowa	Klasy 1–3	Klasy 4–6
Pracownicy przy pracach prostych	0	1
Operatorzy i monterzy maszyn i urządzeń		
Kierowcy i operatorzy pojazdów	11	10
Inni operatorzy i monterzy maszyn i urządzeń	4	4
Robotnicy przemysłowi i rzemieślnicy		
Robotnicy obróbki metali, mechanicy maszyn i urządzeń i pokrewni	11	10
Robotnicy w przetwórstwie spożywczym, obróbce drewna, produkcji wyrobów włókienniczych, odzieży i pokrewni	5	4
Robotnicy budowlani i pokrewni (z wyłączeniem elektryków)	4	6
Inni robotnicy przemysłowi i rzemieślnicy	4	4
Rolnicy, ogrodnicy, leśnicy i rybacy	11	9
Pracownicy usług i sprzedawcy	3	3
Pracownicy biurowi	2	4
Technicy i inny średni personel		
Średni personel nauk fizycznych, chemicznych i technicznych	10	6
Inni technicy i inny średni personel	4	4
Specjaliści		
Specjaliści nauczania i wychowania	3	4
Inni specjaliści	4	4
Przedstawiciele władz publicznych, wyżsi urzędnicy i kierownicy		
Kierownicy do spraw produkcji i wyspecjalizowanych usług	7	6
Inni przedstawiciele władz publicznych, wyżsi urzędnicy i kierownicy	3	3
Siły zbrojne*	3	1
Brak danych	11	17

* Kategoria zawodowa „Siły zbrojne” jest w klasyfikacji ISCO zróżnicowana na: oficerów, podoficerów i żołnierzy innych stopni. Jednak wielu respondentów wskazało, że ich ojcowie pracowali w wojsku, nie wymieniło kategorii szczegółowej, w związku z tym pokazujemy jedynie kategorię wielką.

barier pochodzeniowych w kształtowaniu losów życiowych jednostek.

W celu weryfikacji hipotezy o awansie społecznym nauczycieli, przyjrzymy się bliżej temu, jakie zawody wykonywali ich rodzice, gdy badani mieli 14 lat (Rysunek 2). Zawód rodziców respondenta został

zrekonstruowany na podstawie trzech pytań otwartych. Respondent w pierwszej kolejności odpowiadał na pytanie, jaki zawód wykonywał jego ojciec i matka, następnie, czym zajmowali się oni w swojej pracy oraz jakie stanowiska zajmowali. Dzięki temu możliwe było w miarę precyzyjne określenie

zawodu rodziców badanego. Odpowiedzi zostały zakodowane zgodnie z Międzynarodowym standardem klasyfikacji zawodów (ISCO-08)¹. Struktura klasyfikacji jest wynikiem grupowania poszczególnych zawodów i specjalności w grupy elementarne, a te – w bardziej zagregowane grupy średnie, duże i wielkie, na podstawie podobieństwa kwalifikacji zawodowych wymaganych dla realizacji zadań danego zawodu (specjalności) z uwzględnieniem obydwu aspektów kwalifikacji, tj. ich poziomu i specjalizacji.

Wśród ojców nauczycieli uczących różnych przedmiotów w klasach 4–6 można zauważyć nieco większą różnorodność zawodów niż wśród ojców nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej (Tabela 1). Ta tendencja wydaje się naturalna, jeżeli weźmiemy pod uwagę różnice wieku dwóch badanych grup nauczycieli: rodzice nauczycieli klas 4–6 mieli większe możliwości znalezienia pracy w różnych zawodach z powodu zmiany struktury rynku pracy w Polsce.

W kontekście pochodzenia badanych nauczycieli niezwykle interesujące jest to, że zarówno wśród matek nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej, jak i późniejszego etapu kształcenia podstawowego, najliczniejszą kategorią z elementarnych grup zawodowych byli nauczyciele szkół podstawowych i specjaliści ds. wychowania małego dziecka (9% matek nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej i 10% matek nauczycieli edukacji przedmiotowej). Biorąc pod uwagę nieco bardziej ogólne, duże grupy zawodów (Tabela 2), dominacja „specjalistów nauczania i wychowania”, w której mieszczą się obie ww. kategorie, staje się jeszcze bardziej widoczna (14% matek nauczycieli edukacji

wczesnoszkolnej i 13% matek nauczycieli edukacji przedmiotowej), zwłaszcza, gdy zestawimy ją z elementarną grupą „kierownicy w instytucjach edukacyjnych” (nr 1345), obejmującą dyrektorów szkół, dziekanów oraz kierowników warsztatów szkolnych. Okazuje się wówczas, że 16% matek nauczycieli klas 1–3 i ok. 13–14% matek nauczycieli klas 4–6 wykonywało zawód ściśle związany z pracą dydaktyczną w placówce edukacyjnej lub nią kierowało.

Zarówno wykształcenie, jak i zawody wykonywane przez matki są bardziej zróżnicowane. Ojcowie to najczęściej rolnicy i robotnicy. Wśród matek znacznie więcej było specjalistów niż wśród ojców (Rysunek 2). W kategorii tej mieszczą się nauczyciele szkolni i akademicy, lekarze, pielęgniarki, inżynierowie, informatycy, prawnicy, ekonomiści itd., a więc przedstawiciele zawodów inteligenckich, wymagających specjalistycznego wykształcenia.

Omówione dane wynikają ze swoistości systemu szkolnego czasów PRL oraz z odrębności typowych dróg kształcenia mężczyzn i kobiet. Ireneusz Białecki (2003) zauważył, że w tym okresie nastąpiło zrównanie szans kształcenia obu płci, przy czym był to raczej efekt uboczny niż świadoma polityka władz. W latach 50. i 60. nastąpił szybki rozwój zasadniczych szkół zawodowych. „Przygotowywały one robotników wykwalifikowanych przemysłu ciężkiego, określanych wówczas elitą klasy robotniczej i stanowiły atrakcyjną drogę kształcenia dla uczniów pochodzenia robotniczego i chłopskiego. Była to jednak oferta kształcenia i pracy niemal wyłącznie dla mężczyzn.” (Białecki, 2003, s. 101). Jednocześnie pojawiła się przestrzeń dla kobiet, zwłaszcza dla tych ze słabiej wykształconych środowisk, które – jak pisał Białecki – aby zdobyć wykształcenie w zawodach uznawanych za typowo kobiece, musiały kształcić się dłużej. Dotyczyło to m.in. zawodu nauczycielki, pielęgniarki, księgowej i innych związanych z pracą biurową w usługach

¹ Mamy świadomość ograniczeń samej klasyfikacji ISCO, nieujmującej m.in. właścicieli jako osobnej kategorii. Mimo tych słabości, biorąc pod uwagę kategorie bardziej szczegółowe, możliwe jest dokonanie analizy weryfikującej hipotezę o awansie jako mechanizmie dojścia do zawodu przez badanych nauczycieli.

Tabela 2

Zawody matek nauczycieli klas 1–3 oraz 4–6 w podziale na grupy wielkie oraz najczęściej wskazywane grupy duże (w %)

Grupa zawodowa	Klasy 1–3	Klasy 4–6
Pracownicy przy pracach prostych	3	2
Operatorzy i monterzy maszyn i urządzeń	3	2
Robotnicy przemysłowi i rzemieślnicy		
Robotnicy w przetwórstwie spożywczym, obróbce drewna, produkcji wyrobów włókienniczych, odzieży i pokrewni	7	7
Inni robotnicy przemysłowi i rzemieślnicy	2	1
Rolnicy, ogrodnicy, leśnicy i rybacy	12	12
Pracownicy usług i sprzedawcy		
Sprzedawcy i pokrewni	7	7
Inni pracownicy usług i sprzedawcy	4	3
Pracownicy biurowi		
Pracownicy do spraw finansowo-statystycznych i ewidencji materiałowej	2	8
Sekretarki, operatorzy urządzeń biurowych i pokrewni	3	3
Inni pracownicy biurowi	3	2
Technicy i inny średni personel		
Średni personel w zakresie biznesu i administracji	13	3
Inni technicy i inny średni personel	4	4
Specjaliści		
Specjaliści nauczania i wychowania	14	13
Inni specjaliści	4	6
Przedstawiciele władz publicznych, wyżsi urzędnicy i kierownicy	4	4
Brak danych	15	23

i administracji. „W ten sposób w kolejnych coraz młodszych grupach wiekowych, uczniowie ze słabo wykształconych środowisk coraz częściej kończyli kształcenie na zasadniczych szkołach zawodowych, natomiast uczennice z podobnych rodzin (o podobnym wykształceniu rodziców) kształciły się dłużej” (Białecki, 2003, s. 100). W konsekwencji coraz więcej kobiet o wykształceniu niepełnym średnim wybierało licea, a następnie podejmowało studia często na kierunkach nauczycielskich.

Dane zgromadzone w badaniu SUEK umożliwiają nam udzielenie niejednoznacznej odpowiedzi na pytanie postawione na początku artykułu. Analizując je pod kątem ruchliwości międzypokoleniowej, dochodzimy do wniosku o niewątpliwym awansie społecznym nauczycieli. Jednocześnie można zauważyć tendencje do przekazywania wzorców z pokolenia na pokolenie i tworzenia się swego rodzaju rodzinnych tradycji nauczycielskich, wzmacniane przez dostępne dla kobiet i mężczyzn ścieżki kształcenia w PRL.

Warto dodać, że dziedziczenie zawodu występowało tak samo często w wypadku obu płci, zarówno między matką a córką, jak i matką a synem. Wśród badanych nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej ogromna większość to kobiety – 95%, ale wśród nauczycieli klas 4–6 zróżnicowanie płciowe jest większe: 21% stanowią mężczyźni. Okazało się bowiem, że ich matki były tak samo często nauczycielkami, jak matki badanych kobiet.

Miejsce zamieszkania nauczycieli w wieku 14 lat

Innym wskaźnikiem pochodzenia społecznego nauczycieli może być także miejsce zamieszkania w wieku 14 lat, zwłaszcza jeśli zestawimy je z informacją na temat obecnego miejsca zamieszkania. Z danych SUEK wynika, że nauczyciele uczący w szkołach podstawowych wywodzą się ze środowisk dosyć zróżnicowanych pod względem wielkości (Rysunek 3). Najczęściej wywodzą się z miejscowości bardzo małych – do 2 tys. mieszkańców, w tym z terenów wiejskich. Dotyczy to przede wszystkim nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej.

Poza nieznaczną tendencją do przenoszenia się do miast (zwłaszcza dużych i bardzo dużych), nie ma szczególnych różnic między wielkością miejscowości pochodzenia a wielkością obecnego miejsca zamieszkania nauczycieli. Wśród mieszkańców najmniejszych miejscowości najwięcej jest takich, którzy pochodzą z miejscowości o takiej samej wielkości (np. wśród mieszkańców wsi najwięcej jest osób pochodzących ze wsi). Jednak im większa miejscowość zamieszkania, tym większy jest odsetek osób, które przeniosły się do niej z mniejszej miejscowości pochodzenia. W Polsce, podobnie jak na świecie, mimo pojawiających się trendów do migracji z dużych miast na wieś (GUS, 2013), wciąż występują migracje ze wsi i małych miejscowości do większych miast – mają one głównie znaczenie ekonomiczne. Zwłaszcza

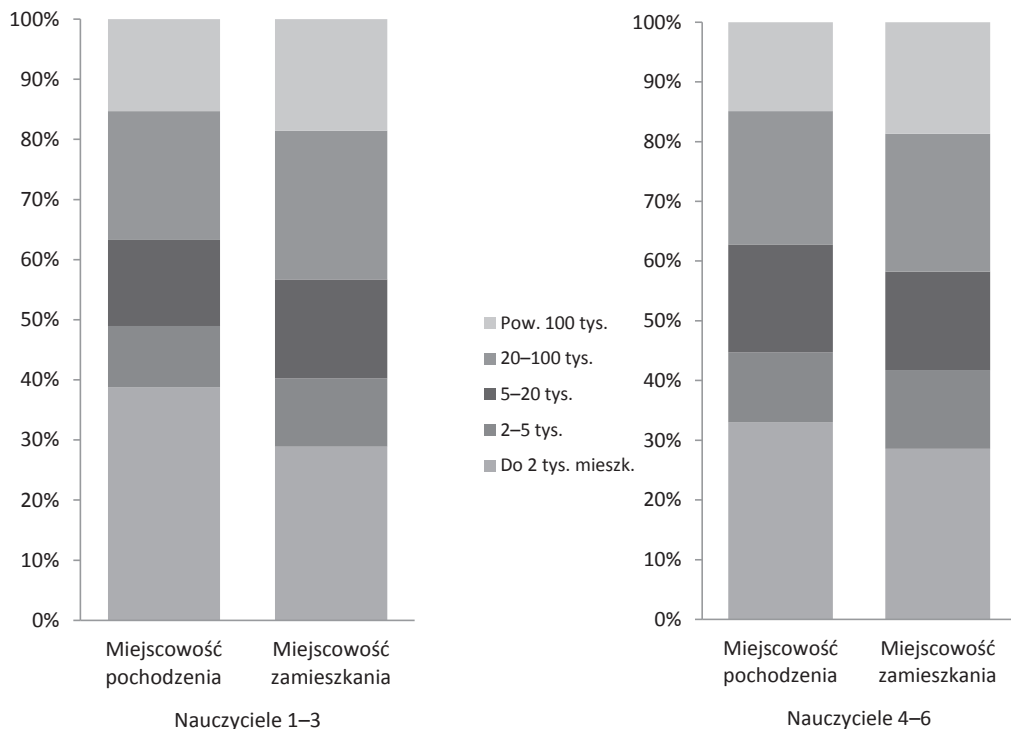
w latach, gdy badani nauczyciele podejmowali decyzję o ewentualnej zmianie miejsca zamieszkania z powodów edukacyjnych lub zawodowych, istniała silna tendencja do migracji wewnętrznych ze wsi do miast (GUS, 2003). Sytuacja nauczycieli szkół podstawowych jest jednak dosyć komfortowa, ponieważ szkoły te, w odróżnieniu np. od liceów, znajdują się najczęściej w bardzo małych miejscowościach, a więc migracje za pracę nie zawsze są konieczne. Zrozumiałe jest więc, że w wypadku badanych nauczycieli, skłonność do migrowania do większych miast była stosunkowo niewielka, choć zauważalna².

Dotychczasowe rozważania pozwalają wysnuć kilka wniosków. Nauczyciele szkół podstawowych to osoby wywodzące się głównie ze środowisk robotniczych i rolniczych, ale z zauważalną tendencją do dziedziczenia zawodu po matce. Wielu z nich pochodzi z bardzo małych miejscowości, z którymi najczęściej związali także swoje dorosłe życie. Ponadto nauczyciele I i II etapu edukacji nie różnią się znacząco między sobą pod względem analizowanych cech pochodzenia społecznego. Zastanówmy się teraz, w jaki sposób te osoby trafiły do zawodu nauczyciela.

Ścieżki edukacyjne nauczycieli

Analizując ścieżki edukacyjne nauczycieli, należy zwrócić uwagę na to, że nie zawsze droga, którą podążali przyszli pedagodzy, była przez nich świadomie wybierana pod kątem własnych aspiracji oraz warunkowań rodzinnych i ekonomicznych. W okresie powojennym państwo aktywnie angażowało się w ten proces – początkowo stworzono system preferencji dla kandydatów do zawodu nauczycielskiego ze

² Pomijając fakt nasilającego się w całej Polsce trendu do likwidacji szkół podstawowych, zwłaszcza na wsiach, z powodu trudności z utrzymaniem tych placówek przez organy prowadzące.

Rysunek 3. Wielkość miejscowości, w której mieszkali nauczyciele klas 1–3 i 4–6 w wieku 14 lat w porównaniu do wielkości miejscowości, w której mieszkają obecnie.

środków chłopskich i robotniczych (Ratuś, 1974), później także system skierowań na studia, dostępne dla osób wybranych. Potrzeby kadrowe wśród nauczycieli, którzy nie tylko mieli uczyć, lecz także tworzyć ideologiczną podbudowę systemu socjalistycznego, były duże. Aby je zapewnić, zaczęto z czasem zatrudniać osoby nieposiadające pełnych wyższych kwalifikacji do zawodu. Zdaniem Kędzierskiej (2012, s. 179), w analizowanych biografiiach nauczycieli powodowało to obniżanie rangi zawodu nauczyciela i jego pauperyzację – stał się on, „w odróżnieniu od innych inteligenckich profesji, zawodem dla każdego”. W rezultacie rozmaitych przemian, jakim podlegał system kształcenia nauczycieli w okresie powojennym, obraz ścieżek edukacyjnych nauczycieli, uzyskany

na podstawie badań ilościowych i jakościowych, staje się bardzo zróżnicowany i skomplikowany. Podsumowując swoje analizy karier edukacyjnych nauczycieli, badaczka gorzko konstatuje:

W żadnej jednak profesji nie obniżono tak drastycznie wymogów dotyczących wstępnych kwalifikacji, w żadnej nie stworzono tak krótkich bądź pokrętnych ścieżek uzyskiwania uprawnień do wykonywania zawodu, w żadnej także nie zablokowano mechanizmów selekcji usuwających osoby o niskiej przydatności do pełnienia tak szczególnej społecznej roli (Kędzierska, 2012, s. 180).

W latach 70. XX w. szkoły nauczycielskie zostały przekształcone w wyższe

szkoły pedagogiczne. Rozpoczął się proces umasowienia kształcenia i doksztalcania nauczycieli w myśl obowiązującego od 1972 r. wymogu wyższego wykształcenia wszystkich nauczycieli. Kiedy w następnej dekadzie okazało się, że ww. reformy nie doprowadziły do pożądanej zmiany i państwo nadal borykało się z niedoborami wykwalifikowanych nauczycieli na każdym etapie edukacji, wznowiono działalność studiów nauczycielskich, a ich absolwenci mogli kontynuować naukę na poziomie magisterskim w wyższych szkołach pedagogicznych (w trybie zaocznym).

Od 1989 r. system kształcenia nauczycieli ulegał dalszym przeobrażeniom. Poza wspomnianym już umasowieniem studiów pedagogicznych (Kwieciński, 2007), obecnie charakteryzuje się on znaczącym podniesieniem poziomu wykształcenia kadry pedagogicznej. Wyniki *Międzynarodowego badania nauczania i uczenia się (Teaching and Learning International Survey, TALIS)* z 2013 r. pokazują, że polscy nauczyciele wyróżniają się na tle innych krajów jednym z najwyższych odsetków osób z wykształceniem wyższym (Smak, 2015). Dochodzą do tego zmiany w szkolnictwie wyższym (wprowadzenie studiów dwustopniowych). Wszystkie te czynniki powodują dalsze różnicowanie się ścieżek edukacyjnych nauczycieli. Postaramy się to zilustrować na danych z badania SUEK. Umożliwią one porównanie ścieżek edukacyjnych nauczycieli klas 1–3 oraz nauczycieli klas 4–6. O ile obie te kategorie nauczycieli nie różnią się wyraźnie pod względem pochodzenia społecznego, o tyle ich ścieżki edukacyjne są w dużej mierze odmienne.

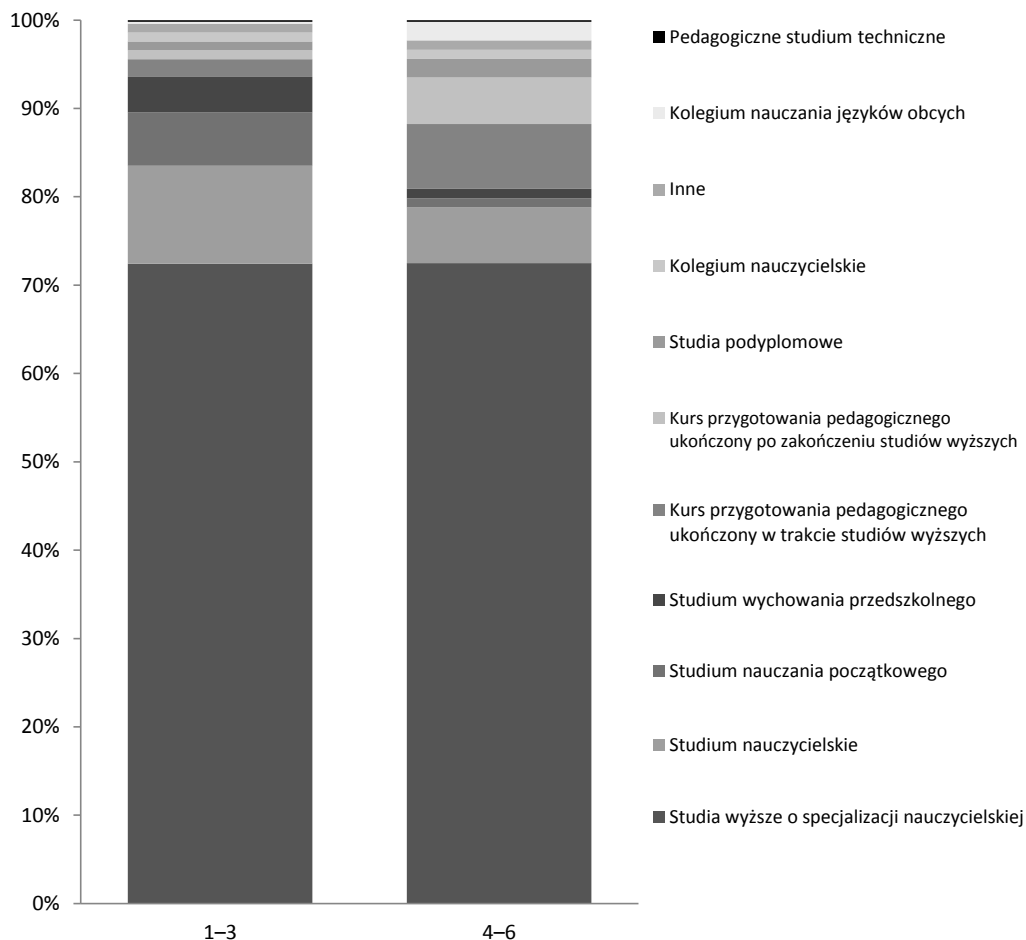
Większość zbadanych nauczycieli klas 1–3 na poziomie średnim uczyło się w liceum (89%), najczęściej o profilu ogólnokształcącym (78%), pozostali – w liceum zawodowym, technicznym, profilowanym lub uzupełniającym. Ci, którzy rozpoczęli naukę w drugiej szkole, również najczęściej

wskazywali na liceum (ogólnokształcące – 2%, pozostałe typy liceów stanowiły 0,6%). Tylko 0,7% ukończyło zasadniczą szkołę zawodową. W wypadku nauczycieli II etapu edukacji nieco więcej osób ukończyło technikum (11%; 68% liceum ogólnokształcące) – dotyczy to przede wszystkim mężczyzn (30%).

Zanim przedstawimy typowe ścieżki edukacyjne nauczycieli po zakończeniu nauki na poziomie średnim, przyjrzymy się, w jaki sposób uzyskali oni kwalifikacje do wykonywania zawodu (Rysunek 4). Najbardziej zauważalna różnica polega na tym, że wśród nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej, stosunkowo starszych od tych uczących w klasach 4–6, więcej jest osób, które formalne przygotowanie pedagogiczne uzyskały w kolegium nauczycielskim. Jednak w obu grupach najczęstszym sposobem uzyskania formalnego przygotowania pedagogicznego było ukończenie studiów wyższych o specjalności nauczycielskiej.

Ścieżki edukacyjne nauczycieli omówimy na podstawie odpowiedzi udzielonych na pytanie: „Do jakich szkół uczęszczał(a) Pan(i) po zakończeniu nauki na poziomie średnim?” Dotyczyło ono wszystkich szkół, nawet tych, w których respondenci rozpoczęli naukę, lecz jej nie ukończyli. Badani mieli do wyboru następujące typy placówek: szkoła pomaturalna, policealna, wyższe studia zawodowe (licencjat, inżynier), studia jednolite magisterskie, magisterskie uzupełniające, doktoranckie. Każdy nauczyciel mógł wybrać maksymalnie sześć typów szkół. Następnie badani wpisywali nazwę placówki i kierunek lub specjalność, rok rozpoczęcia i zakończenia nauki, ocenę na dyplomie oraz informacje, czy szkoła była państwowa, prywatna, czy nauczala w trybie dziennym, zaocznym czy wieczorowym.

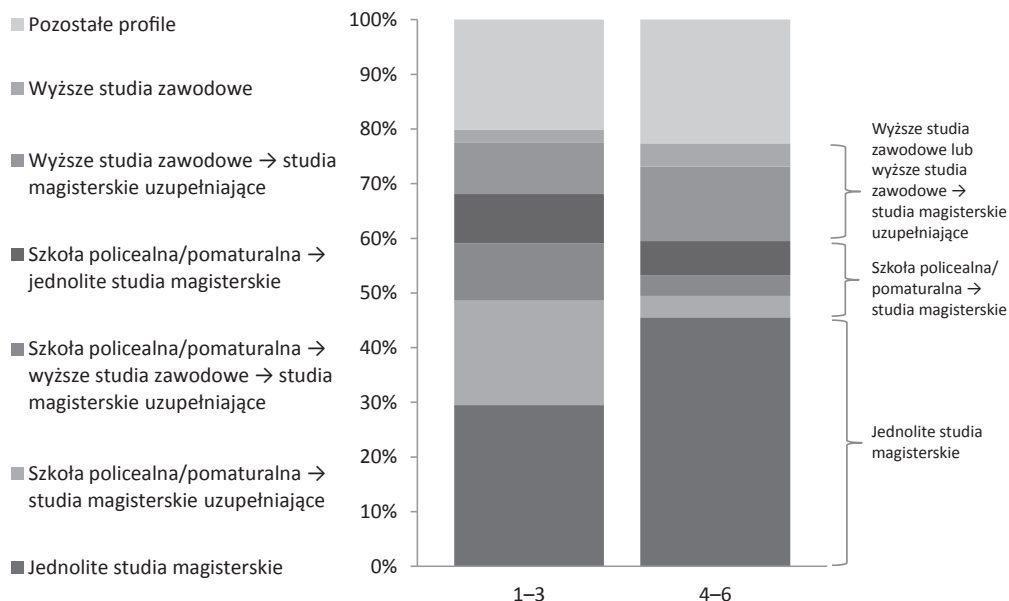
Analizując ścieżki edukacyjne nauczycieli (Rysunek 5), możemy dostrzec przede

Rysunek 4. Sposoby uzyskania formalnego przygotowania pedagogicznego przez nauczycieli.

wszystkim, że te wybierane przez nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej są znacznie bardziej rozproszone. Odzwierciedla to m.in. dostępność różnych dróg dojścia do zawodu nauczyciela do 1989 r. Prawie 40% nauczycieli klas 1–3 (wobec 14% nauczycieli II etapu edukacji) ukończyło studia magisterskie (w tym ok. 30% studia uzupełniające), poprzedzając je nauką w szkole policealnej lub pomaturalnej, głównie w studiach nauczycielskich, pedagogicznych czy wychowania przedszkolnego. Wśród nauczycieli klas 4–6 dominowały osoby z ukończonymi

jednolitymi studiami magisterskimi. Drugą najczęściej wybraną ścieżką były wyższe studia zawodowe kontynuowane na studiach magisterskich uzupełniających. Znaczenie miał w tym wypadku niewątpliwie wiek nauczycieli, a więc i moment rozpoczęcia przygotowania do zawodu. Nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej rozpoczynali studia najczęściej przed 1990 r., kiedy dostępnych było więcej ścieżek edukacyjnych wiodących do zawodu. Przyjrzyjmy się bliżej nauczycielom wybierającym odmienne ścieżki zawodowe.

Rysunek 5. Typowe ścieżki edukacyjne nauczycieli klas 1–3 (N = 1215) oraz klas 4–6 (N = 2380).

Ścieżka 1

- Szkoła policealna lub pomaturalna → jednolite studia magisterskie
- Szkoła policealna lub pomaturalna → studia magisterskie uzupełniające
- Szkoła policealna lub pomaturalna → wyższe studia zawodowe → studia magisterskie uzupełniające

Wśród nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej najstarsze były osoby, których ścieżka edukacyjna rozpoczynała się od szkoły policealnej lub pomaturalnej – niemal 90% z nich ma ukończony 40. rok życia, a tylko 1% stanowiły osoby do 30. roku życia. Pierwszą ścieżkę w porównaniu do dwóch pozostałych wybierało stosunkowo najwięcej kobiet. Pochodziły one z najmniejszych miejscowości – ponad połowa z miejscowości do 2 tys. lub 2–5 tys. mieszkańców. Ich rodzice mieli (w porównaniu do rodziców dwóch pozostałych grup nauczycieli) najniższe wykształcenie. Za to odsetek osób, które ukończyły liceum ogólnokształcące, był najwyższy (81%). Więcej było wśród nich osób, które formalne przygotowanie pedagogiczne uzyskiwały w studium nauczycielskim (19%), studium nauczania początkowego (10%) lub studium wychowania przedszkolnego (4%). Byli to nauczyciele

o najdłuższym stażu, ponad 80% z nich pracowało w zawodzie nauczyciela ponad 20 lat. Było też wśród nich wyraźnie więcej osób (niż w pozostałych grupach nauczycieli) o najwyższym stopniu awansu zawodowego – nauczycieli dyplomowanych (71%).

Podobnie jak w wypadku nauczycieli klas 1–3, osoby wybierające ten typ ścieżki zawodowej wśród nauczycieli klas 4–6 były wyraźnie starsze od pozostałych (ponad 70% miała od 40 do 55 lat), a ok. 86–90% z nich posiada stopień nauczyciela mianowanego lub dyplomowanego. Wyróżnia ich to, że uczyli kilku różnych przedmiotów. Więcej niż w wypadku pozostałych ścieżek było tu nauczycieli takich przedmiotów, jak muzyka, plastyka, technika czy wychowanie fizyczne. W porównaniu do innych nauczycieli znaczna ich część (ponad 20%) uzyskiwała uprawnienia do zawodu w studium nauczycielskim.

Ścieżka 2

- Wyższe studia zawodowe
- Wyższe studia zawodowe → studia magisterskie uzupełniające

Tę drogę kariery zawodowej wybierają najmłodsi nauczyciele (stosunkowo wielu mężczyzn). Wśród uczących na I etapie edukacji 32% stanowiły osoby do 30. roku życia, a kolejne 27% – osoby mające od 31 do 40 lat. Częściej niż w pozostałych dwóch grupach, nauczyciele ci mieszkali w najmniejszych miejscowościach, 34% – w miejscowościach do 2 tys. mieszkańców (połowa z nich w miejscowościach nie większych niż 10 tys. mieszkańców). Nauczyciele ci deklarowali uzyskanie stosunkowo najniższych ocen na świadectwie ukończenia szkoły podstawowej. Wyraźnie więcej było wśród nich absolwentów techników (18%) lub liceów zawodowych (10%). W związku z tym, że osoby, które znalazły się w tym segmencie są stosunkowo młode, część z nich uzyskała formalne przygotowanie pedagogiczne w powstałych w 1991 r. kolegiach nauczycielskich, podczas gdy na pozostałych ścieżkach nie było osób, które zdobyłyby uprawnienia tą drogą. Z młodego wieku tych nauczycieli wynika także najkrótszy staż – niemal co trzecia osoba pracuje

w zawodzie nie więcej niż 5 lat, oraz najniższy stopień awansu zawodowego – jedynie 35% z nich ma tytuł nauczyciela dyplomowanego. W porównaniu do respondentów z pozostałych ścieżek więcej było wśród nich nauczycieli kontraktowych – aż 24%.

Podobnie jak w wypadku nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej, osoby uczące w klasach 4–6, które przeszły tę ścieżkę kształcenia były wyraźnie młodsze, a w związku z tym znajdują się na niższych stopniach awansu zawodowego. Ponadto znacznie więcej było wśród nich mężczyzn (zwłaszcza wśród osób mających tylko tytuł licencjata lub dyplom inżyniera) oraz nauczycieli języków obcych nowożytnych, a znacznie mniej niż w pozostałych ścieżkach – nauczycieli języka polskiego. Wśród matek nauczycieli tylko z tytułem licencjata lub inżyniera było mniej osób, które ukończyły wyższe studia magisterskie lub lekarskie. Nieco więcej osób niż w wypadku innych ścieżek uczęszczało do zasadniczej szkoły zawodowej, zanim trafiło do szkoły średniej kończącej się maturą.

Ścieżka 3

- Jednolite studia magisterskie

Pod względem wieku nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej z tej grupy znaleźli się między pozostałymi dwoma segmentami – nie są ani najmłodsi, ani najstarsi. Pochodzili z największych miejscowości – wyraźnie najrzadziej ze wsi. Obecnie, również częściej niż pozostali, mieszkają w dużych i bardzo dużych miastach. Ich rodzice, w porównaniu z rodzicami nauczycieli z dwóch pozostałych grup, mieli najwyższe wykształcenie (prawie 20% ojców i 25% matek miała wykształcenie powyżej średniego). Najwięcej matek tych nauczycieli nie pracowało, ponieważ zajmowało się domem i rodziną. Nauczyciele

wybierający tę ścieżkę kształcenia nieco częściej niż pozostali deklarowali uzyskanie stopnia „bardzo dobry” z języka polskiego na świadectwie szkoły podstawowej. Wyraźnie częściej niż pozostali nauczyciele zdobywali formalne przygotowanie pedagogiczne podczas studiów wyższych o specjalności nauczycielskiej (90%).

Nauczyciele klas 4–6 wybierający tę ścieżkę pod względem wieku również usytuowali się pomiędzy wyodrębnionymi kategoriami. Znacznie częściej niż pozostali uczyli języka polskiego, matematyki lub przyrody; zadeklarowali uzyskiwanie

wyraźnie lepszych stopni z języka polskiego i matematyki na świadectwie ukończenia szkoły podstawowej. Stosunkowo częściej mieszkali w większych miastach.

Wnioski

Nauczycieli szkół podstawowych łączą podobne pochodzenie społeczne – ich ojcowie najczęściej byli rolnikami lub robotnikami, a ok. 14–16% matek wykonywało zawód związany z pracą dydaktyczną w szkole lub kierowało nią. Ponadto znaczna część tych nauczycieli w wieku 14 lat mieszkała w bardzo małych miejscowościach, najczęściej na wsi. Różnice ujawniły się w sposobach dojścia do zawodu. Nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej są stosunkowo starsi, wielu z nich kształciło się w czasach, gdy ścieżki edukacyjne wiodące do zawodu były bardzo rozproszone. To osoby, które uczęszczali najczęściej do studium nauczycielskiego. Natomiast nauczyciele klas 4–6, jako osoby od nich młodsze, kształcili się w czasach, gdy znacznie częściej wybierano albo jednolite studia magisterskie, albo studia licencjackie, a następnie magisterskie.

Dla większości nauczycieli, zarówno klas 1–3, jak i klas 4–6, praca w zawodzie nauczyciela stanowiła awans w stosunku do zawodu i wykształcenia rodziców – przede wszystkim ojców, którzy uzyskali wykształcenie poniżej średniego. Nauczyciele u progu kariery zawodowej nie dysponowali dużym początkowym kapitałem kulturowym. Zaczęli go budować samodzielnie, na studiach, i rozwijać w trakcie kariery zawodowej. Warto jednak podkreślić, że niemal co szósty z nich odziedziczył zawód po swojej matce. Ta międzypokoleniowa ciągłość może mieć związek ze specyficznym etosem zawodu nauczyciela.

Literatura

- Białecki, I. (2003). Dostępność kształcenia na poziomie wyższym w Polsce. *Biuletyn Biura Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu* (seria: Konferencje i Seminaria, tytuł: Raport szkolnictwie wyższym. Diagnoza stanu i strategia rozwoju), 46(2), 97–115.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. W: J. G. Richardson (red.), *Handbook of theory and research for sociology of education* (s. 241–258). New York–Westport–Connecticut–London: Greenwood Press.
- Bourdieu, P. i Wacquant, L. (2001). *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Dolata, R. (2008) *Szkola – segregacje – nierówności*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dolata, R., Jakubowski, M. i Pokropek, A. (2013). *Polska oświata w międzynarodowych badaniach umiejętności uczniów PISA OECD. Wyniki, trendy, kontekst i porównywalność*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Domański, H. (2004). *Struktura społeczna*. Warszawa: Scholar.
- Główny Urząd Statystyczny (2003). *Migracje wewnętrzne ludności*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Główny Urząd Statystyczny (2013). *Rocznik demograficzny*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Kędzierska, H. (2012). *Kariery zawodowe nauczycieli. Konteksty – wzory – pola dyskursu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kwieciński, Z. (2007). Epidemie społeczne w środowisku akademickim. W: Z. Kwieciński (red.), *Między patosem a dekadencją. Studia i szkice socjopedagogiczne*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Putkiewicz, E., Siellawa-Kolbowska, E., Wilkomirska, A. i Zahorska, M. (1999). *Nauczyciele w przeddzień reformy edukacji. Raport z badań*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Ratuś, B. (1974). *Licea pedagogiczne w Polsce Ludowej 1944–70*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Smak, M. (2015). Charakterystyka społeczno-demograficzna szkół i nauczycieli. W: Hernik, K. (red.), *Polscy nauczyciele i dyrektorzy w Międzynarodowym badaniu nauczania i uczenia się. TALIS 2013*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Warstwy, klasy, prestiż. Z Henrykiem Domańskim rozmawia Paweł Kłobukowski (2009). W: *Po co nam socjologia?* Warszawa: Fundacja na rzecz Warstwatów Analiz Socjologicznych.
- Zawistowska, A. (2012). *Horyzontalne nierówności edukacyjne we współczesnej Polsce*. Warszawa: Scholar.